

GAZDA ISTVÁN*

A Magyar Tudós Társaság elveszettnek hitt 1848-as magyar nyelvtankönyvei

A magyar nyelvhasználat érdekében folytatott reformkori harcoknak eredménye lett: az uralkodó 1844. január 20-án elrendelte, hogy a királyi egyetemen, valamint a fő- és középiskolákban a legközelebbi iskolaév kezdetével, október 1-től kezdve magyar legyen a tanítás nyelve. Gondot okozott azonban az, hogy aránylag kevés jó tankönyv állt a középiskolai tanárok rendelkezésére. Ennek tudható be, hogy a nádor 1845. május 5-én felkérte a Magyar Tudós Társaságot, vizsgálja meg a középiskolai nyelvtankönyveket, s mondjon véleményt arról, melyek azok, amelyek továbbra is használhatók. Az Akadémia bizottságot kért fel a munka elvégzésére, amelynek tagjai Czuczor Gergely, Fogarasi János, Szilasy János, Toldy (Schedel) Ferenc és Vörösmarty Mihály lettek. A bizottság a június 23-i ülésen jelentette, hogy „a nevezett választmány... a megjelent nyelvtanok között egyet sem talált, mely... a hazai középiskolákban felvételtıl alkalmasnak mutatkoznék.”¹

A jelentést felterjesztették a nádorhoz, akinek a választát az augusztus 7-i akadémiai kis-ülésen ismertették. A Magyar Királyi Helytartótanács – mindenfajta pályáztatás nélkül – „felszólítja a társaságot, hogy a gymnasiumi három nyelvészeti osztályokban használandó, tehát három részre felosztandó egész magyar nyelvtannak, úgy az ékesszólási osztályok számára magyar ékesszólás és költészet szabályainak illendő jutalom melletti szerkesztését s kidolgozását, a nyelv-

* A tanulmány szerzõje: Gazda István tudománytörténész, a Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet igazgatója.

Az Intézet jelentette meg DÖRNYEI SÁNDOR *A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944* (2002) és *A magyar gyógyszerészettörténeti irodalom 1944-ig* (2005) címû munkáját, (sorozatszerkesztõ: GAZDA ISTVÁN).

Dörnyei Sándor bibliográfiai fejezete jelent meg az Intézet *Magyarország és Erdély gyógyvíztörténelmébõl: Az elsõ magyar nyelvû kémiai monográfia és elõtörténete: Tudománytörténeti áttekintés a 250 éve született Nyulás Ferencrõl és gyógyvízelemzõ elõdeirõl* (2007) címû, Paczolay Gyula által összeállított kötetében.

Dörnyei Sándor lektorálta a *Feichtinger Sándor doktor önéletírása* (2005) címû, Szállási Árpád által gondozott kiadványunk német szövegrészeit.

Õ írta az elõszót Kiss László *A jó palócok és tõt atyafiak orvosai* címû 2015-ben megjelent kiadványunkhoz.

Fenti munkái is hozzájárultak ahhoz, hogy 2016-ban a Magyar Orvostörténelmi Társaság alapításának 50. évfordulóján õt a Társaság tiszteleti tagjává választották.

¹ Kis-ülési jegyzõkönyv, 1845, 122.

szetben, ékeesszólásban és költészetben, úgy egyszersmind az iskolai rendszerben is jártas tagjaira bízván, ezeknek elkészítendő munkálataikat kellő megvizsgálás végett felterjessze.²

A Magyar Tudós Társaság elfogadta a felkérést, és az új nyelvtankönyvek megírásával megbízta Czuczort és Toldyt, utóbbi azonban nem sokkal később visszalépett, Vörösmarty viszont elvállalta a feladatot. Így megkezdődött a Czuczor–Vörösmarty-féle nyelvtanok összeállítása.

A további történetet Illésy János³ és Viszota Gyula két tanulmányban,⁴ Brisits Frigyes⁵ pedig egy-egy tanulmányban összegezte, s ezekre épül Gergely Pál kutatása is.⁶

1846. március 9-én, majd július 13-án mutatták be a szerzők az Akadémiának a középiskolák első osztálya, majd második osztálya számára összeállított magyar nyelvtanokat, s azt Széchenyi megküldte a nádornak is. A nádor – az Akadémia jóváhagyása nélkül – átadta a kéziratokat bírálatra Horvát István egyetemi tanárnak, aki ezeket jónak találta, s csak néhány kisebb módosítást javasolt. Az Akadémia azonban nehezményezte, hogy tudta nélkül egy külső személlyel nézették át a munkákat, egyben felkérték a nádort – mint a Tudós Társaság pártfogóját –, „méltóztatnék kegyesen oda hatni, hogy a társaság által benyújtandó munkák minden utóvizsgálattól mentek maradjanak”.⁷

Ezt követően Majláth György országbíró foglalkozott a nyelvtanokkal kapcsolatos kérdésekkel, s tisztázódott az is, hogy az Akadémia már készíti a középiskolák harmadik osztálya számára szánt kötet kéziratát, valamint a negyedik osztályban bevezetni szándékozott szókötésre vonatkozó teljesen új kéziratot, s készül a szónoklattan és a költészetten is. Az utóbbiakról így nyilatkoztak: „a 4-dik osztálynak való ékes szókötés ellenben, melly szinte egészen újból s az iskolákban eddig használt latin syntaxis ornata rendszerétől is eltérőleg kidolgozandó, de mellynek a tanodákban előadására úgy sem olly hamar kerülend sor, csak 1848-ban fog elkészülhetni, a szónoklattan bevégezése pedig még a folyó évben, a költészetten pedig a jövőben lévén várható.”⁸

Az Akadémia a kötetek kiadásának jogát átengedte az Egyetemi Nyomdának, s az azokból befolyó nyereséget is átengedte számukra, de a szerzői honoráriumról nem mondott le: „c részben egyes tagoknak méltányos megjutalmaztatását a nméltóságú Helytartótanácstól bizalommal várja.”⁹

² Uo. 166.

³ ILLÉSY János, *Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtana*, ItK 3 (1893)3, 368–378.

⁴ VISZOTA Gyula, *Czuczor és Vörösmarty hivatalos magyar nyelvtanai*, Egyetemes Philológiai Közlöny 27 (1903) 827–839; Uo., *Vörösmarty és az Akadémia nyelvtani munkássága*, Magyar Nyelv 7(1911)10, 433–441.

⁵ BRISITS Frigyes, *Vörösmarty és az Akadémia: 1–4*, ItK 46 (1936) 1–28, 151–170, 261–275, 389–402.

⁶ GERGELY Pál: *Magyar nyelvtan = VÖRÖSMARTY Mihály, Publicisztikai írárok: Akadémiai és Kisfaludy Társasági iratok*, Bp., Akadémiai, 1977, 389–427, 772–774.

⁷ Kis-ülési jegyzőkönyv, 1847, 19.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 1847, 20.

A kötetek tiszteletdíja

A történet további részleteit Viszota Gyula összegezte: „Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály július 7-én levelet intéztek Tressintzky Ferencz nyomdai igazgatónak s az egységes 4 kötetes, nagy jövedelmet ígérő műért 6000 p. frtot kértek tiszteletdíjképpen.

Tressintzky felterjesztésében minden körülményt figyelembe vévén, az előírt (ívenként 40 frt) díjazás kétszeresét ajánlotta – a négy kötetért kerek összegben 4000 frtot – és egyúttal kérte a helytartótanácsot, intézkedjék, hogy a művek mielőbb megjelenjenek, mert a nyomda magyar nyelvtani könyv hiányát nagyon érzi.

A helytartótanács elfogadta a nyomda igazgatójának előterjesztését s erről a nádori hivatal útján értesítette a könyv szerzőit. A szerzők belenyugodtak a díjazásba, s mikor az Akadémia ezt szeptember 22-én a helytartótanács tudtára adja, egyúttal felterjeszti a már augusztus 3-án elkészült és megvizsgált III. kötetet.

A három kötetre tervezett nyelvtani tankönyv elkészülvén, a helytartótanács kérte a felséget: engedje meg, hogy e nyelvtanok a gymnasium három alsó osztálya számára tankönyvül elfogadtassanak és az egyetemi nyomda költségén kinyomattassanak, a szerzőknek pedig a 4000 frt jutalomdíj a nyomda pénztárából kifizetessék. Ezt a király 1848. február 25-iki elhatározásával megengedte.

Ezentúl az ügy a közben megalakult vallás- és közoktatásügyi minisztérium elé került. A szerzők 1848. április 14-én kérték a minisztériumot, nyomassa ki a tankönyveket és utalványozza ki az értük járó jutalomdíjat, és adjon utasítást a IV. kötetre, az *Alkalmazott szókötésre*. A minisztérium erre a kéziratokat áttette kinyomatás végett az egyetemi nyomdához, és utasította, hogy fizesse ki az azokért járó 3000 frt tiszteletdíjat.

Az egyetemi nyomda igazgatója a rendelet vétele után azonnal jelentette, hogy a szerzőknek a házi pénztárból csak 1000 frtot fizethetett ki, mert a fölösleget a szabályzat szerint az alapítványi pénztárba kell szállítania s így nem volt több pénze, azért ajánlotta, a fennmaradt 2000 frt utalványoztassék ki onnan. Ezt a minisztérium meg is tette.

1848. június 2-án Czuczor és Vörösmarty újból folyamodtak báró Eötvös József miniszterhez. Azt kérték, adassa ki művüket végső áttekintésre s ezt a miniszter azzal az utasítással rendelte el, hogy az egyetemi nyomda igazgatója minél előbb eszközölje a szerzők útmutatása szerint a művek kinyomatását.

S a munka kinyomatása tényleg megkezdődött. Legelőször a III. kötetet nyomtatták, s ez még 1848-ban kikerült a sajtó alól. Ekkor azonban a munka abbamaradt.

Vörösmarty értesítette erről a minisztériumot, amely erre augusztus 21-én utasította a nyomdát, hárítsa el mielőbb az akadályokat, és siettesse a tankönyvek megjelenését, hogy a legközelebbi tanévben már használhatók legyenek. Lehet, hogy folytatták a nyomtatást, valószínű azonban, hogy a nehéz idők miatt abbamaradt a nyomtatás.¹⁰

¹⁰ Lásd VISZOTA tanulmányát az Egyetemes Philológiai Közönyben (4. jegyzet).

Szóval Illésy, Viszota és Brisits is megállapította, a nyomtatás alatt állt három kötet aligha jelent meg 1848-ban. Illésy írja: „Mi lett tovább a munkákkal? – nem tudom. A közbejött nagy események valószínűleg meghiúsították az egész szándék kivitelét: a kéziratban már kész három kötet nem került nyomda alá s talán az egyetemi nyomda irattárában hevernek, a negyedik kötet pedig el sem is készült.”¹¹ Viszota megállapította, hogy „A tankönyvek megvannak az akadémiai könyvtárban egybekötve. A bekötött könyvön kívül ez áll: Akadémiai Magyar Nyelvtan. (M. Nyelv. O. 545.)”¹² A három mű közül az egyik 1848-ban jelent meg, tehát Illésy állítását Viszota finomította. Brisits Frigyes ezt írja: „A tervezett munkákból csak az I. II., III. osztályú nyelvtanok készültek el. Kinyomatásuk különböző időben: a III. 1848-ban, az I–II-ik 1851-ben történt. A IV. rész, melynek címe *Alkalmazott szókötés* lett volna, nem jelent meg, sorsa ismeretlen.”¹³ Brisits is elfogadta Viszota megállapítását, tehát az I. osztály számára készült nyelvtan és a II. osztály számára íródott nyelvtan csak 1851-ben jelent meg, a III. osztály számára készült *Szókötés* viszont már 1848-ban kikerült a nyomdából.

A Magyar nyelvtan Vörösmarty összes művei 1977-es kiadásában

Gergely Pál az 1977-ben közreadott Vörösmarty kritikai kiadás 16. kötetében ír az Akadémiai Könyvtárban megőrzött Magyar nyelvtan kéziratáról, s ehhez kapcsolódóan elfogadja mindazt, amit Illésy, Viszota és mások írtak a kötetek kiadásával kapcsolatban. Ő maga így fogalmaz: „A szabadságharc első évében a III. kötet kikerült a sajtó alól, és Szász Károly miniszteri tanácsos szóbelileg értesítette Vörösmartyt arról, hogy a nyomdát utasították a tankönyvek további részeinek (az I. és II. kötetnek) elkészítésére. Ez azonban csak 1851-ben sikerült.”¹⁴

Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában 220 félfives lap maradt meg, de a negyedik fejezet vége hiányzik az iratsomóból. Ez az egész az 1848-ban nyomdába adott szöveg korrektúrapéldánya, amelyről Gergely is megállapította ugyanazt, amit elődei, hogy ez a javított szöveg első alkalommal 1851-ben került ki a sajtó alól.¹⁵

¹¹ Lásd ILLÉSY, 3. jegyzetben *i. m.*

¹² Valóban így van, mi is megtaláltuk. A három kötet közül kettő 1851-es kiadású, a harmadik, a *Szókötés* viszont 1848-as.

¹³ BRISITS, 5. jegyzetben *i. m.*, 169.

¹⁴ GERGELY, 6. jegyzetben *i. m.* 774.

¹⁵ Az 1977-es kiadványban a fennmaradt, korrektúrázott kézirat teljes egészében kinyomtatásra került, ez azonban felesleges munka volt, mert ezek a javítások 1848-ban megjelentek, csak a kinyomtatott példányok többsége akkor nem jutott el a könyvtárakba és az iskolákhoz.

*Saját kutatásunk:
a Vörösmarty–Czuczor-féle nyelvtan I. és II. kötete
mégis megjelent 1848-ban*¹⁶

És nemcsak hogy megjelent, hanem a nyomda mindazokat a javításokat, amelyeket az 1977-ben közreadott Vörösmarty-kötetben olvashatunk – s amelyekről azt hitték a kutatók, hogy csak 1851-ben hajtotta végre a nyomda –, már 1848-ban kikerültek a sajtó alól. Illésy, Viszota, Brisits, Gergely is tévedett tehát: az említett nyelvtanok időre elkészültek, s azok a szerzők valamennyi javítását tartalmazták.

A Nemzeti Könyvtárban sem voltak fellelhetők ezek a nyelvtanok, de a kötetekből néhány évvel ezelőtt előkerült egy-két példány a szerzetesrendek és más megszüntetett gyűjteményekből kialakított hatalmas fölőspéldány-központ anyagából, s ezek a darabok bekerültek a Nemzeti Könyvtár állományába, amelyeket jelen sorok szerzője kézbe is vehetett.

A két kötet címlapján sem Czuczor Gergelynek, sem Vörösmarty Mihálynak nem szerepel a neve, így az OSZK munkatársai által készített hivatalos címleírásban sem kaptak helyet, pedig az előszó végén mindkettejük neve ott olvasható. A harmadik kötetről Viszota már hírt adott, hiszen az bekerült az Akadémiai Könyvtár gyűjteményébe még az 1850-es évek elején.

Az első kötetet két példányban is megőrizte az utókor számára a Nemzeti Könyvtár: *Elemi magyar nyelvtan a 'közép iskolák' I. osztálya' számára*, Budán, A' magyar kir. Egyetemi könyvnyomdában, 1848, VI, 84p. (1. ábra).¹⁷

A második kötetet szintén a Nemzeti Könyvtár őrizte meg: *Magyar nyelvtan a 'középtanodák' második osztálya' számára*, Budán, Nyomatott a magy. kir. Egyetem' betűivel. 1848, 163p. (2. ábra).¹⁸

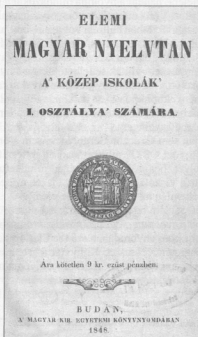
¹⁶ Lásd még: GAZDA István, *Az akadémiai könyvkiadás és könyvszerkesztés reformkori történetéből: A Fulöp Géza-émlékkülönség elhangzott előadás*, Könyvtári Figyelő 24 (2014)2, 194–198.

¹⁷ OSZK raktári szám: 284.120. – PETRIK egyértelműen 1848-nál tünteti fel a mű első kiadását az 1890-ben megjelent könyvészetében, de ezt a későbbi szerzők figyelmen kívül hagyták. Bár Sági István ismerte Petriknek ezt az adatár, nem hitt neki, s a Magyar Könyvszemle 1920/21-es évfolyamában megjelent *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvésze*té című gondos összeállításában 1851-re teszi a háromkötetes Vörösmarty–Czuczor-munka első két kötetének kiadását, de a *Szókötés*ből az első kiadást ő is 1848-ra teszi.

¹⁸ Sajnos az OSZK katalógusában hibás a címleírás, mert a „*második osztálya*” helyett „*2. oszt.*” szerepel, s így került be a MOKKA-ba is, így még nehezebb megtalálni a művet, hiszen az előszó végén szereplő szerzők neveit sem az I. sem a II. kötetnél nem tüntették fel. OSZK raktári szám: 809.685. – PETRIK itt is egyértelműen 1848-nál tünteti fel a mű első kiadását az 1890-ben megjelent könyvészetében, de ezt a későbbi szerzők figyelmen kívül hagyták. – Lásd erre vonatkozóan még MÉSZÁROS István kutatásait: *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyve*, Magyar Könyvszemle 96 (1980)4, 369. Korábban nem figyeltünk fel Mészáros István megállapításaira, tehát a példányokra egymástól függetlenül bukkantunk rá.

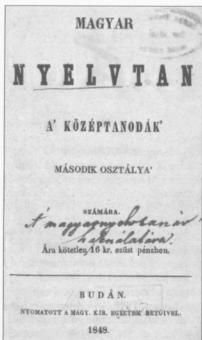
A harmadik kötetet több könyvtár is megőrizte számunkra: *Szókötés a' közép-tanodák' III. osztálya' számára*, Budán, A' magyar kir. Egyetemi könyvnyomdában, 1848, 110 p. (3. ábra).¹⁹

Szerencsés lenne mindhárom kötetet faksimile változatban közreadni, s így azok számos gyűjteménybe el tudnának jutni.

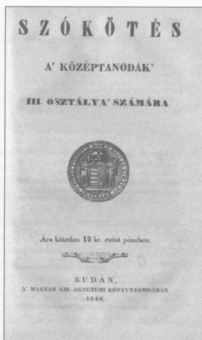

1. ábra: A középiskolák első osztálya számára készült nyelvtankönyv 1848-as kiadásának címlapja

¹⁹ A kötetből nemcsak az Akadémiai Könyvtár, hanem az OSZK, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára és a Verseghy Ferenc Könyvtár is őriz egy-egy példányt. – BALOGHY István, *A magyar királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke 1777–1877*, Bp., Egyetemi Ny., 1882, című munkája ezeket a tankönyveket nem sorolja fel a nyomda megjelent kiadványai között.

2. ábra: A középiskolák
második osztálya számára készült
nyelvtankönyv
1848-as kiadásának címlapja

3. ábra: A középiskolák
harmadik osztálya számára készült
nyelvtankönyv
címlapja